

16. સાદ વરત્યો

ઝવેરચંદ મેઘાણી

જન્મ : ઈ.સ. 1896 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1947

ઝવેરચંદ કાલિદાસ મેઘાણીનો જન્મ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ચોટીલા ગામમાં થયો હતો. તેઓ કવિ, વિવેચક, નવલકથાકાર, વાર્તાકાર અને લોકસાહિત્યના સંશોધક-સંપાદક તરીકે જાણીતા છે. તેમણે દેશની આઝાદીમાં સક્રિયપણે ભાગ લીધો હતો. આઝાદી સંદર્ભે તેમણે કાવ્યો લખેલાં તેથી તેમને ‘રાષ્ટ્રીય શાયર’નું બિરુદ મળેલું. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર, સોરઠ તારા વહેતા પાણી, વેવિશાળ, યુગવંદના તેમના જાણીતા અને લોકપ્રિય પુસ્તકો છે.

આ લોકકથામાં બહારવટિયા અને મહારાજા વચ્ચેના માનવીય વ્યવહારની રસમય કથા છે. બહારવટિયા જોગીદાસ ખુમાણ અને મહારાજા વજેસંગ વચ્ચે જોગીદાસ ગિરાસ બાબત થયેલા અન્યાયને કારણે વેર ચાલ્યું આવતું હતું. આમ છતાં મહારાજા વજેસંગના દીકરાના અવસાનના સમાચાર જાણી બહારવટિયા જોગીદાસ અને તેમના પિતા ભારે દુઃખ અનુભવે છે. જોગીદાસ જાતે મહારાજા વજેસંગને ત્યાં લૌકિક વ્યવહારે જાય છે. લૌકિક વખતે મહારાજા જોગીદાસને સાદ પારખીને ઓળખી જાય છે. આમ છતાં માનવીય વ્યવહાર દાખવે છે.

લોકકથા એ લોકસાહિત્યનો એક ગદ્ય-પ્રકાર છે. જેના રચયિતા ચોક્કસ હોય અથવા ન પણ હોય. જેનું કથાબીજ સત્ય અને ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવતું હોય છે. જેમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરા જોવા મળે છે. રચયિતા પોતાના કસબ પ્રમાણે કથાને લેખિત અથવા મૌખિક રીતે પ્રસ્તુત કરતો હોય છે. લોકકથા એટલે પ્રજામાં, લોકજીવનમાં નદીના પ્રવાહની જેમ વહેતી રહેલી કથા. પ્રજા પોતાના મૂલ્યસંસ્કારોને જાળવી રાખવાના હેતુથી પ્રેમ, સાહસ, સમર્પણ, પરોપકાર જેવાં મૂલ્યો રજૂ કરતી કથાઓ પ્રચલિત રાખે છે. જેમાં કથની કરતાં કહેણીનો વિશેષ મહિમા રહેલો હોય છે.

“બાપુ ! ગજબ થઈ ગયો !”

જોગીદાસે બહારવટે રજાતાં એક દિવસ મોતીઆળાના ડુંગરમાં પોતાના બાપ હાદા ખુમાણને શોકના સમાચાર સંભળાવ્યા.

“શું થયું આપા ?”

“મહારાજા વજેસંગના કુંવર દાદભા ગુજરી ગયા.”

“અરર ! દાદભા જેવો દીકરો ઝડપાઈ ગયો ? શું થયું ? ઓચિંતાનો કાળ ક્યાંથી આવ્યો ?”

“ભાવનગરની શેરીએ શેરીએ ભમીને મેં કાનોકાન વાત સાંભળી કે શિહોરથી દશેરાને દી નાનલબા રાણીએ કુંવરને ભાવનગર દરિયો પૂજવા બોલાવ્યા અને કુંવર દરિયો પૂજીને પાછા વળ્યા ત્યારે કુંવરનું માથું ફાટવા માંડ્યું. શિહોર ભેળા થયા ત્યાં તો જીભ ઝલાઈ ગઈ ને દમ નીકળી ગયો.”

“કોપ થયો. મહારાજાને માથે આધેડ અવસ્થાએ વીજળી પડ્યા જેવું થયું, આપા !”

“વીજળી પડવાની તો શું વાત કરું, બાપુ ! શિહોર ને ભાવનગરની શેરીએ શેરીએ છાતીફાટ વિલાપ થાય છે; વસ્તીના ઘરોઘરમાં પચીસ વરસનો જુવાન જોદ્ધો મરી ગયો હોય એવો કકળાટ થાય છે.”

“આપા ! બાપ ! દાદભાની દેઈ પડે એનું સનાન તો આપણનેય આવ્યું કે’વાય. આપણે નાવું જોવે.”

સહુ બહારવટિયાઓએ ફાળિયાં પહેરીને નદીમાં માથાબોળ સ્નાન કર્યું. પછી જુવાન જોગીદાસે વાત ઉચ્ચારી :

“બાપુ ! એક વાત પૂછું ?”

“ભલે બાપ !”

“આપણે મહારાજના મોઢા સુધી ખરેખર ન જઈ આવવું જોવે ?”

હાદો ખુમાણ લગરીક હોઠ મલકાવીને વિચારે ચડી ગયા. એને એકસામટા અનેક વિચારો આવ્યા : ઠાકોર વજેસંગ, જેની સામે આપણે મોટો ખોપ જગાવ્યો છે એની રૂબરૂ ખરખરે જવું ? જેના માણસોને આપણે મોલની માફક વાઢતા આવ્યા છીએ, તે આપણને જીવતા મેલી દેશે ? જે આપણને ઠાર મારવા હજારોની ફોજ ફેરવે છે, એ આપણને ખરખરો કર્યા પછી પાછા આવવા દેશે ? પણ મારો જોગો તો જોગી જેવો છે. એને ખાનદાનીના મનસૂબા ઊપડે છે. એનું મનભંગ ન કરાય.

“જાએ ભલે. પણ છતરાયા નથી જાવું, આપા ! દરબારગઢમાં દાખલ થયા પછી મહારાજની તો મને ભે નથી. પણ જો પ્રથમથી જાણ થાય તો પછી ઝાટકાની જ મેળ થાય; કેમકે પાસવાનો ન સમજી શકે કે આપણે લોકિક કરવા આવ્યા છીએ.”

“ત્યારે, બાપુ !”

“કુંડલાનો સહુ કાઠી-કણબી દાયરો જાય એની સાથે તું પણ માથે ફાળિયું ઢાંકીને છાનોમૂનો ગુડો વાળી આવજે. બીજું તો શું થાય ?”

કુંવર દાદભાએ ખરખરે કુંડલાના કાઠી, કણબી અને મુસદ્દી તમામ શિહોર ચાલ્યા. તેમાં બહારવટિયો જોગીદાસ પણ પેસી ગયો. માથા ઉપર પછેડી ઢાંક્યા પછી એ પાંચસો જણના સમુદાયમાં કોણ છે તે ઓળખવાની તો ધાસ્તી નહોતી. દરબારગઢની ડેલી પાસે સહુ હારમાં બેસીને રોવા લાગ્યા. રીત પ્રમાણે મહારાજ વજેસંગ એક પછી એક તમામને માથે હાથ દઈ છાના રાખવા લાગ્યા. ચાલતાં ચાલતાં બરાબર જોગીદાસની પાસે પહોંચ્યા. માથે હાથ મૂકીને મહારાજે સાદ કર્યો, “છાના રો”, જોગીદાસ ખુમાણ, છાના રો.”

“જોગીદાસ ખુમાણ !” આટલું નામ પડતાં તો શિહોર ઉપર જાણે આભ જ પડ્યું. હાંફળાફાંફળા બનીને તમામ મહેમાનો આમતેમ જોવા લાગ્યા. સહુએ પોતપોતાની તલવાર સંભાળી અને આંહી બહારવટિયાએ પછેડી ખસેડીને પોતાનું પ્રતાપી મોં ખુલ્લું કર્યું. બહારવટિયો એટલું જ બોલ્યો કે, “ભલો વરત્યો, રાજ !”

“વરતું કેમ નહિ, જોગીદાસ ખુમાણ ! તારું ગળું ક્યાં અજાણ્યું છે ? પાંચસો આદમી વચ્ચે તારા હાકોટા પરખાય, તો પછી તારો વિલાપ કેમ ન વરયાત ?”

“બહારવટિયો ! બહારવટિયો ! બહારવટિયો !” એમ હાકોટા થવા લાગ્યા. સહુને લાગ્યું કે હમણાં જોગીદાસ મહારાજને મારી પાડશે. તલવારોની મૂઠે સહુના હાથ ગયા. ત્યાં તો ઠાકોરનો હાથ ઊંચો થયો. એણે સાદ દીધો કે, “રજપૂતો ! આજ જોગીદાસભાઈ બાઝવા નથી આવ્યા, દીકરો ફાટી પડ્યો છે એને અફસોસે આવ્યા છે. મારા ગરાસમાં નહિ પણ દુઃખમાં ભાગ લેવા આવ્યા છે.”

મહારાજ ગળગળા થયા. જોગીદાસની આંખોમાં પણ જળજળિયાં આવ્યાં. માણસોએ અરધી ખેંચેલી તલવારો મ્યાન કરતાં કરતાં અગાઉ કદી ન જોયેલું ને ન સાંભળેલું એવું નજરે દીઠું. મહારાજ બોલ્યા : “જોગીદાસ, બીશો મા !”

“બીતો હોત તો આવત શા માટે, રાજ ?”

સહુ દાયરાની સાથે ખાઈ-પી, મહારાજને રામ રામ કરી પાછા જોગીદાસ ઘોડે ચડી નીકળ્યા. બહારવટિયાને નજરે જોઈ લેવા શિહોરની બજારે થોકથોક માણસ હલક્યું હતું. બહારવટિયાના ચહેરામોરા જેણે કદી દીઠા નહોતા તેણે તો ખુમાણોને દૈત્યો જ કલ્પેલા હતા ! પણ તે ટાણે લોકોએ જુવાન જોગીદાસનું જતિસ્વરૂપ આંખો ભરી ભરીને પી લીધું. આવો તપસ્વી પુરુષ નિર્દોષ કણબીઓનાં માથાં વાઢીને સાંતીડે ટીંગાડતો હશે, ને એનાં ધડનાં ધીસરાં કરીને ઢાંઢાને ગામ ભણી હાંકી મેલી રાજ્યની સોના સરખી સીમ ઉજડડ કરી મેલતો હશે, એ વાત ઘડીભર તો ન મનાય તેવી લાગી.

ઘટાટોપ મેદની વચ્ચે થઈને કોઈની પણ સામે નજર કર્યા વિના બહારવટિયો ચાલ્યો ગયો. જુવાન જોગીદાસની નજર જાણે દુનિયા કરતાં પાતાળની અંદર વધુ પડતી હોય, તેમ એ તો એકધ્યાની યોગીની માફક નીચે આંખો નોંધીને નીકળી ગયો.,

અનેક બાઈઓના મોંમાંથી અહોભાવનું વેણ નીકળી પડ્યું કે “લખમણ જતિનો અવતાર!”
(‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર-2’માંથી)

ટિપ્પણ

રઝળતાં - ભટકતાં, રખડતાં, કામકાજ વિના ગમે તેમ ફર્યા કરવું **શોક** - દુઃખ **ગુજરી ગયો** - મૃત્યુ પામ્યો, દેવલોક પામ્યો **વરત્યો** - ઓળખ્યો **ગજબ થઈ ગયો** - ખૂબ દુઃખ દાયક ઘટના બની ગઈ **આધેડ** - યુવાની પછી અને ઘડપણ પહેલાંનો સમય **વીજળી પડવા જેવું** - અચાનક ઊંડું દુઃખ આવી પડવા જેવું થયું **શેરી** - ફળિયું, લતો **છાતી ફાટ વિલાપ** - ખૂબ જ દુઃખદ રુદન **જોદ્ધો** - યોદ્ધો, લડવૈયો **દેઈ પડે** - દેહ પડે મૃત્યુ પામે **ફાળિયું** - માથે પહેરવાની નાની પાઘડી, ટૂંકું ધોતિયું **સનાન** - સ્નાન, સગા સંબંધીના મૃત્યુના ખબર જાણી કરવામાં આવતું સ્નાન **મોઢા સુધી** - રૂબરૂ, મોઢામોઢ **લગરીક** - જરાક, થોડુંક **ખોપ જાગ્યો** - મુશ્કેલી ઊભી કરી **મોલ** - પાક, જુવાર, બાજરી, ઘઉં વગેરેના છોડ **ખરખરો** - લૌકિક, શોક **મનભંગ** - મનને દુઃખ પહોંચાડવું **છતરાયા** - પ્રકટ, ઓળખાઈ જવાય તે રીતે **ભે** - ભય **ઝાટકાની જ મેળ થાય** - તલવાર ચલાવવી પડે તેવું થાય, તકરાર થાય **પાસવાનો** - અંગત નોકરો **લૌકિક** - ખરખરો, શોક વ્યક્ત કરવાનો લોક રિવાજ **દાયરો** - ડાયરો, ઘરડા અને અનુભવી લોકનો સમુદાય **ગુડો વાળી આવજે** - ખરખરો કરી આવજે **મુસદ્દી** - રાજનીતિમાં હોશિયાર **ધાસ્તી નહોતી** - ફુરસદ ન હતી **હાંફળા ફાંફળા** - ગભરામણ ભર્યા **વજ પડ્યું** - જીવલેણ આફત આવી, વજ - ઈન્દ્રનું અસ્ત્ર **હાકોટા** - પડકાર **વિલાપ** - રુદન **બાઝવા નથી આવ્યા** - લડવા નથી આવ્યા **ફાટી પડ્યો છે** - મૃત્યુ પામ્યો છે **બીશો મા** - ડરશો નહીં **ગરાસમાં** - જાગીરમાં, સંપત્તિમાં **ગળગળા થયા** - લાગણીથી અવાજ ભીનો થયો **થોકેથોક** - ટોળાબંધ, ખૂબ **હલક્યું** - ઊમટ્યું, ભેગું થયું **આંખો ભરીને પી લીધું** - નિરાંતે પૂરેપૂરું જોયું **સાંતીડે** - ખેતી માટેનું બળદથી ચાલતું સાધન, દંતાળ **ધીસરાં** - સાંતીને ચલાવવા માટેનું સાધન **ઘટાટોપ** - ગાઢ, ગીચ **મેદની** - માણસોના ટોળાં, સમૂહ **અહોભાવ** - આશ્ચર્યનો ભાવ **લખમણ જતિનો અવતાર** - લક્ષમણ યોગીનો અવતાર, પરસ્ત્રી સામે આંખ ઊંચી કરીને ન જોનાર સંયમી પુરુષ માટે વપરાતો શબ્દ.

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના એક જવાબ વાક્યમાં લખો.

1. જોગીદાસે પિતાને કયા શોક સમાચાર આપ્યા ?
2. જોગીદાસને જોઈને સ્ત્રીઓના મોંમાંથી કયો ઉદ્ગાર સરી પડે છે ?
3. જોગીદાસના માથે હાથ મૂકીને વજેસંગે શું કહ્યું ?
4. “ભલો વરત્યો, રાજ” એમ જોગીદાસે કહ્યું ત્યારે મહારાજે શું કહ્યું ?

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો.

1. કુંવરના મૃત્યુનો શોક પ્રજાએ કઈ રીતે વ્યક્ત કર્યો ?
2. જોગીદાસની વાત સાંભળીને હાદા ખુમાણને કયો વિચાર આવ્યો ?
3. હાદા ખુમાણે જોગીદાસને ખરખરે જવા માટે કઈ યુક્તિ શીખવી ?
4. વજેસંગ કયા આધારે જોગીદાસને ઓળખી જાય છે ?
5. જોગીદાસ ખુમાણનું નામ પડતાં જ ડાયરા પર શી અસર થઈ ?

પ્રશ્ન 3. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો.

1. જોગીદાસ કઈ યુક્તિ કરી ખરખરે પહોંચ્યા ? મહારાજે કેવી રીતે તેમને બોલાવ્યા ?
2. શિહોર બજારમાંથી પરત જઈ રહેલા જોગીદાસને જોઈ લોકો પર તેની શી અસર થઈ ?

પ્રશ્ન 4. કારણો આપો.

1. જોગીદાસે હાદા ખુમાણને કહ્યું, “બાપુ, ગજબ થઈ ગયો”
2. કુંવર દાદભાનો દમ નીકળી ગયો
3. શિહોર અને ભાવનગરની શેરીએ શેરીએ વિલાપ થવા લાગ્યો.
4. હાદા પ્રમાણે જોગીદાસને સલાહ આપીકે માથે ફાળિયું ઓઢીને છાનોમાનો ગુડો બાળી આવજે.
5. મહેમાનોના હાથ તલવારોની મૂઠે ગયા ત્યારે મહારાજનો હાથ ઊંચો થયો.
6. શિહોરની બજારમાં થોકે થોકે માણસ હલક્યું.

પ્રશ્ન 5. (અ) વિભાગની વિગતને (બ) વિભાગની વિગત સાથે યોગ્ય રીતે જોડો.

(અ)

(બ)

1. “અરર ! દાદભા જેવો દીકરો ઝડપાઈ ગયો.	1. જોગીદાસ
2. “ભલો વરત્યો રાજ”	2. બાઈઓ
3. “આજ જોગીદાસભાઈ બલકવા નથી આવ્યા”	3. હાદા ખુમાણ
4. “લખમણ જતિનો અવતાર”	4. મહારાજ

પ્રશ્ન 6. રૂઢિપ્રયોગોના અર્થ આપી વાક્ય પ્રયોગ કરો.

1. કામ આવવો	5. ગજબ થઈ જવો
2. માતે કાજળી પડવી	6. વજ પડવું
3. છાતીફાટ વિલાપ કરવો	7. ગળગળા થવું
4. ગુડો બાળવો	8. આંખો ભરી ભરીને પીવું

પ્રશ્ન 9. નીચેના શબ્દોની સાચી જોડણી લખો.

ઘઝલ, દરીયો, વિજળી, રુબરૂ, બાજવા, જરજરીયાં, જતીસ્વરૂપ, ઊજડ

પ્રવૃત્તિ

- લોકકથામાંના પાત્રો વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ફાળવી વર્ગમાં ભજવણી કરો.
- ઝવરેચંદ મેઘાણીની અન્ય કૃતિઓ વાંચો.

આપણે આગળ જોયું કે સામાન્ય રીતે દરેક ભાષામાં ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ દર્શાવતી વ્યવસ્થા હોય છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે ગુજરાતી ભાષામાં ક્રિયા કયા કાળની છે તે કેવી રીતે ખબર પડે ? તો કાળનું સૂચન કરનાર પ્રત્યયા હોય છે તેને અહીં કોઠામાં સરળ સમજૂતી દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

	એકવચન		બહુવચન	
		પ્રત્યય		પ્રત્યય
પ્રથમ પુરુષ	હું	ઉં છું	અમે	ઈએ. છીએ
બીજો પુરુષ	તું	એ છે	તમે	ઓ છો
ત્રીજો પુરુષ	તે	એ છે	તેઓ	એ છે.

નોંધ :

અહીં પ્રત્યયની સાથે સહાયકારણ ‘છ’નું રૂપ આપ્યું છે.

ઉદા. ચાલ ક્રિયારૂપ છે તો

હું ચાલું છું.	અમે ચાલીએ છીએ.
તું ચાલે છે	તમે ચાલો છો.
તે ચાલે છે	તેઓ ચાલે છે.

ભવિષ્યકાળ

	એકવચન		બહુવચન	
		પ્રત્યય		પ્રત્યય
પ્રથમ પુરુષ	હું	ઈશ	અમે	ઈશું
બીજો પુરુષ	તું	શે/ઈશ	તમે	શો
ત્રીજો પુરુષ	તે	શે	તેઓ	શે

ઉદા. ચાલ ક્રિયારૂપ છે તો -

હું ચાલીશ અમે ચાલીશું.
તું ચાલશે/ચાલીશ તમે ચાલશો.
તે ચાલશે તેઓ ચાલશે.

નોંધ :

બીજો પુરુષ એકવચનમાં 'ચાલશે' બહુ ઓછું વપરાશમાં છે.

ભૂતકાળ -

વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં જાતિના (લિંગના) પ્રત્યયો લાગતા નથી પમ ભૂતકાળમાં જાતિના (લિંગના) પ્રત્યયો લાગે છે એટલે તે પ્રમાણે જોઈશું.

ભૂતકાળમાં ભૂતકાળ સૂચક 'ય' પ્રત્યય અને એકવચનમાં સ્ત્રીલિંગનો - ઈ, પુલ્લિંગનો - ઓ અને નપુંસકલિંગનો - ઉં પ્રત્યય લાગે છે. તો 'ય' પ્રત્યય સાથે બહુવચનમાં સ્ત્રીલિંગનો ઓ, પુલ્લિંગનો - આ અને નપુંસકલિંગનો - આં પ્રત્યય લાગે છે.

		એકવચન				બહુવચન		
		સ્ત્રીલિંગ	પુલ્લિંગ	નપુંસકલિંગ		સ્ત્રીલિંગ	પુલ્લિંગ	નપુંસકલિંગ
પ્રથમ પુરુષ	હું	ઈ	ય+ઓ	ય+ઉં	અમે	ય+આં	ય+આ	ય+આં
બીજો પુરુષ	તું	ઈ	ય+ઓ	ય+ઉં	તમે	ય+આં	ય+આ	ય+આં
ત્રીજો પુરુષ	તે	ઈ	ય+ઓ	ય+ઉં	તેઓ	ઈ/ય+આં	ય+આ	ય+આં

દા.ત. ચાલ ક્રિયારૂપ છે તો -

- હું ચાલી. (એકવચન સ્ત્રીલિંગ)
- હું ચાલ્યો. (એકવચન પુલ્લિંગ)
- અમે ચાલ્યાં. (બહુવચન સ્ત્રીલિંગ)
- તું ચાલી. (એકવચન સ્ત્રીલિંગ)
- તું ચાલ્યો. (એકવચન પુલ્લિંગ)
- તું ચાલ્યું. (એકવચન નપુંસકલિંગ)
- તમે ચાલ્યાં. (બહુવચન પુલ્લિંગ)
- તે ચાલી. (એકવચન સ્ત્રીલિંગ)
- તે ચાલ્યો. (એકવચન પુલ્લિંગ)
- તે ચાલ્યું. (એકવચન નપુંસકલિંગ)
- તેઓ ચાલ્યાં. (બહુવચન સ્ત્રીલિંગ)

નોંધ : અપવાદ :

(1) ખા, પી, લે ની સાથે ય નહીં પણ ધ પ્રત્યય લાગે.

ઉદા. ખાધું, પીધું, લીધું.. વગેરે.

(2) સુ ની સાથે ય નહીં ત લાગે છે.

ઉદા. સૂતો, સૂતી, સૂતું વગેરે.

(3) બેસની સાથે પણ ય નહીં ઠ લાગે છે.

ઉદા. બેઠો, બેઠી, બેઠું વગેરે.